

Історія освіти і науки

УДК 94 477 [352.07: 371.132] “1864/1880”

О.М. Рогоза

ДО ПИТАННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗЕМСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ (1864-1880-ті рр.)

У статті досліджуються причини низького забезпечення викладацькими кадрами земських початкових народних училищ у 60-70-х рр. XIX ст., головними з яких були відсутність спеціалізованих навчальних закладів для підготовки вчителів початкової школи, низька заробітна плата та незадовільні умови праці та побуту останніх. Земства намагалися забезпечити початкові училища, що перебували у їх віданні, фахово підготованими викладачами, самостійно готуючи сільських вчителів на базі існуючих загальноосвітніх навчальних закладів, та створити власні спеціалізовані, надаючи бажаним опанувати професію вчителя на час навчання стипендії. При визначенні кандидатур стипендіатів перевага віддавалася вихідцям із селянського стану, оскільки вважалося, що вони органічно вливатимуться у звичне для них соціальне середовище.

Ключові слова: земство, фахово підготовані викладачі, стипендіати, становий підхід

В статье исследуются причины низкой обеспеченности преподавательскими кадрами земских начальных народных училищ в 60-70-е гг. XIX в., главными из которых были отсутствие специализированных учебных заведений для учителей начальной школы, низкая заработная плата и неудовлетворительные условия труда и быта последних. Земства пытались обеспечить находящиеся в их ведении начальные училища профессионально подготовленными преподавателями, самостоятельно готовя сельских учителей на базе уже существующих общеобразовательных учебных заведений и создать собственные специализированные, предоставляя желающим освоить профессию учителя на время обучения стипендии. При определении кандидатур стипендиатов преимущество отдавалось выходцам из крестьянского сословия, поскольку считалось, что они будут органично вливаться в привычную для них социальную среду.

Ключевые слова: земство, профессионально подготовленные преподаватели, стипендиаты, сословный подход

In the article the reasons of low material well-being are explored by the teaching shots of zemstvo's initial folk schools in 60-70 XIX in., main from which were absence of the specialized educational establishments for the teachers of initial school, low wages and unsatisfactory terms of labour and way of life of the last. The zemstvos tried to provide initial schools being in their conduct professionally by the prepared teachers, independently preparing rural teachers on the base of already existent general educational establishments and creations own specialized, giving by persons interested to master the profession of teacher in a time of teaching of grant. At determination of candidatures of grant holders advantage gave oneself up representatives for peasant estate, as it was considered, that they would be organically to disemboque in a social environment usual for them.

Key words: zemstvo, is professional the prepared teachers, grant holders, class approach

Постановка проблеми. З-поміж низки при-
таманних сучасній загальноосвітній школі про-
блем досить вагомим чинником є нестача
кваліфікованих викладацьких кадрів, небажання
частини випускників педагогічних вузів працю-
вати за спеціальністю. Останнім часом держава
докладає чимало зусиль, щоб повернути престиж
професії вчителя, забезпечити його комфортни-

ми умовами праці та достойною заробітною
платнею. Особливо актуальним це є для шкіл,
що розташовані в сільській місцевості.
Аналогічну проблему змушені були вирішувати
в др. пол. XIX століття земства - всестанові ор-
гани місцевого самоврядування, на які, зокрема,
покладалася і обов'язок дбати про освіту селян.
Хоча нинішні соціально-економічні умови
відрізняються від умов пореформеного укра-
їнського села, однак загальні вимоги до
підготовки викладацьких кадрів сільської шко-

ли та принципи організації їх професійної діяльності не зазнали суттєвих змін. Тому ознайомлення з історичним досвідом вирішення подібної проблеми дозволить уникнути помилок і прорахунків.

Аналіз актуальних досліджень. Діяльність земств України на терені народної освіти досить ґрунтовно дослідив та проаналізував у своїй фундаментальній праці “Історія земства за 40 років” Б.Т. Веселовський [1], праця якого, видана 100 років тому, не втратила актуальності досьогодні. Останнім часом це питання знову зацікавило вітчизняних істориків: його розглядав у своєму дисертаційному дослідженні А. М. Гуз “Культурно-освітня діяльність земств” [2], торкалися Т. М. Кравченко “Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX - на початку XX століття” [19] та І. С. Мартинова “Розвиток середньої освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX століття” [22]. Однак проблеми кадрового забезпечення земських початкових навчальних закладів та діяльність земств щодо їх вирішення розглядалися у цих дослідженнях узагальнено, без подробиць.

Мета статті. У даній статті автор досліджує причини низького забезпечення викладацькими кадрами земських народних училищ та шляхи, за допомогою яких земства намагалися вирішити цю проблему на початковому етапі своєї діяльності у 60-х – 70-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Величезною проблемою для земських навчальних закладів, особливо на початковому етапі земської діяльності, була майже цілковита відсутність кваліфікованих викладацьких кадрів. Осіб, що могли б вважатися більш-менш придатними до викладання у початковій школі, було дуже мало, а платня, яку сільські громади були в змозі їм платити, дуже рідко змушувала їх іти на земську службу і не спонукала там затримуватися. Тому беручись до організації системи народної освіти, земствам перш за все довелося вирішувати проблему пошуку та підготовки викладацького персоналу, готового працювати саме в земській, сільській школі, зі специфічним учнівським контингентом та відповідними побутовими умовами. Так, у 1867 р. Кременчуцька повітова земська управа (надалі – ПЗУ) головним завданням земства у справі народної освіти вважала “задоволення самої нагальної потреби народних училищ... сприянням до отримання для них наставників”, а Пирятинська ПЗУ стверджувала: “Без хороших вчителів... заходи, що вживалися до цього часу земством, не принесли конкретної користі справі освіти” [8, с. 127; 10, с. 16]. “Незадовільний стан наших шкіл полягає у

відсутності хороших вчителів”, – заявляв у 1870 році член Херсонської ПЗУ Герценштейн [4, с. 2].

Через обмеженість коштів, що були в розпорядженні новостворених самоврядних органів, та у зв'язку з загальним ставленням земців до освіти сільського населення (дехто з них вважав витрати на неї малопродуктивними), земства дотримувалися звичної практики: плату сільські вчителі отримують від тих селянських громад, де розташовані школи. Тому земці намагалися відшукати способи задоволення потреби у викладачах різноманітними, але неодмінно найпростішими та найдешевшими способами. Так, 1865 року Полтавське губернське земське зібрання (надалі – ГЗЗ) пропонувало “клопотатися перед парафіяльним начальством про здійснення пропозиції щодо посилення усіх вихованців духовних семінарій, перш ніж висвячувати їх у сан, років на два вчителі для народу”, а гласний Оболонський вважав, що “навчати можуть відставні солдати, і що слід прохати військового командування навчати грамоті солдат, що призначені у відставку” [28, с. 1043]. Оригінальний варіант вирішення проблеми було запропоновано гласним Пирятинського повітового земського зібрання (надалі – ПЗЗ) А. А. Марковичем, котрий заявив, що “вважає більш корисним зайнятися освітою жінок, котрі, ставши матерями і виховуючи своїх дітей, будуть сприяти розповсюдженню грамотності у народі, а тому запропонував гроші, асигновані на допомогу сільським школам, використати виключно на освіту жінок” [8, с. 1]. Однак нездійсненність цієї ідеї (втім, як і вищезазначених) видалася очевидною усім членам зібрання. Тому симпатички народної освіти із земського середовища наполягали на необхідності забезпечення народних шкіл виключно фахово підготованими вчителями.

Та задовольнити потребу в кваліфікованих викладачах було непросто: як зазначалося Ізюмською ПЗУ, “кількість наставників для сільських шкіл дуже невелика, тому що освітні заклади, у яких би надавали права на звання вчителя сільських шкіл, є в обмеженій кількості, належать до нововведень дуже недавнього часу, і, по-друге, попит значно перевищує пропозицію... Зараз склад наставників зовсім незадовільний” [22, с. 136-137]. Члени Полтавської губернської училищної ради від земства Долгоруков і Заборинський вказували в якості причини незадовільного стану народної освіти “нестачу вчителів, яких, можна сказати, зовсім немає” [28, с. 1045]. Серед вчителів зустрічалися відставні солдати, сільські писарі, в кращому випадку – представ-

ники духовенства. Виховання, а відтак і освіта народу традиційно вважалися завданням духовенства, тому як у доземські часи, так і тривалий час після запровадження земств викладання у сільських школах дуже часто здійснювалося священиками. Так, у 1868 р. в Харківському повіті серед вчителів було 10 священників, 1 вдова священника, 2 дякони, 1 причетник, 13 семінаристів, 3 військового звання, 3 з цивільних чиновників, 1 міщанин, 3 з селян і 3 із тих, що закінчили курс педагогічних наук у Харківському повітовому училищі [12, с. 127]. У Костянтиноградському повіті у 1875 році було 18 вчителів з духовенства та 6 із селянського стану [24, с. 188]. Ізюмське земство 1879 року зазначало, що “наставники переважно призначалися... з вихованців духовних семінарій” [3, с. 43]. Однак сумісництво викладацьких та священницьких функцій не дуже позитивно позначалося на шкільній справі. Училищна рада Хорольського повіту 1867 р. вважала: “Школи у майбутньому можуть примножитися і розширити коло викладання, якщо знайдуться добросовісні і здібні викладачі, тоді як у справжній час чимало священників, які зв’язані обов’язками свого звання, не можуть присвячувати усього часу справі викладання, від чого успіхи учнів не всюди задовільні” [13, с. 100]. Згодом Хорольське ПЗЗ вказувало, що до низької ефективності народних шкіл призводить “самий хід навчання в громадських школах, при справжньому складі наставників, котрі, маючи обов’язки по священнослужительству, часто бувають змушені залишати школу без усяких занять і нагляду” [15, с. 86]. Такої ж думки було і Золотоноське земство: “Духовенство зі своїм церковним причтом, за своїми багатоскладними обов’язками, не може успішно займатися у приходських школах” [6, с. 101-102]. Було очевидно, що не тільки відставні солдати та волосні писарі, але й священники є лише сурогатом вчителів початкової народної школи.

Але навіть викладачів-сумісників з духовенства не завжди можна було знайти. Про те, що проблема браку викладачів серйозно перешкоджала розвитку шкільництва на селі, свідчить наступний приклад: як вказувалося Богодухівською ПЗУ, у Богодухівському повіті в 1871 році існувало 20 народних училищ, та “з них лише у 17 відбувалося навчання, а у трьох не відбувалося – у Губарівському і Малописарівському через відсутність наставників, у Братеницькому ж через відсутність коштів на утримання наставника” [5, с. 4-5]. Аналогічну картину змальовувала у своїй доповіді 1879 року редакційна комісія Ізюмського ПЗЗ: Райгородська, Данилівська та

Новоселівська школи не діяли “через непризначення вчителя на місце вибулої вчительки”, Рай-Олександрівська “не існує через відсутність вчителя з початку цього року”; у Котовській школі “вчитель, отримавши від селян наперед плату, зник невідомо куди” [3, с. 5-6].

Усвідомлення необхідності вжити заходів для підготовки викладацького складу для своїх шкіл вимальовувалася перед земцями досить ясно. Як зазначалося Глухівським ПЗЗ, “щоб, однак, вивести сільські школи з такого сумного стану... треба потурбуватися про приготування самих вчителів” [27, с. 5]. Більшість земств намагалися самотужки підготувати викладацький персонал. Шляхи для цього були наступні: надавати стипендії своїм висуванцям для навчання у вже існуючих спеціальних навчальних закладах з подальшим відпрацюванням, готувати викладацькі кадри в так званих педагогічних класах при середніх навчальних закладах, та створювати власні навчальні заклади для підготовки викладацьких кадрів.

Херсонське ПЗЗ, наприклад, ще 1865 року обрало з середовища сільських громад 20 селянських хлопчиків, утримувало їх земським коштом при управі і посилало для навчання до Херсонського повітового училища з метою приготування вчителів сільських шкіл [21, с. 4]. Аналогічно діяли земці Харківського повіту; як вказувалося у звіті Харківської ПЗУ, “за бажанням земства приготувати у Мереп’янському, Вільшанському та Липицькому училищах таких учнів, котрі, походючи із селянського стану, могли б потім самі бути вчителями у початкових народних училищах, у ці три школи направлені учні, що закінчили курс педагогічних наук при Харківському повітовому училищі... Харківська повітова управа постановила знести з цими трьома волосними правліннями, щоб вони... подали з них відомості про те, кого саме з селянських дітей... вони вважають, судячи з природних дарувань, любові до науки і розвитку, здібними для приготування з них народних учителів. Після чого, склавши таким учням список, взяти від батьків учнів відозви: чи бажають вони, щоб діти їх отримали стипендію щорічно по 25 крб., доки вони будуть продовжувати навчання, до 15 років, а потім були б помічниками вчителів протягом 3 років, з платнею по 75 крб., і нарешті, після належного іспиту... зробити їх учителями з визначеною для вчителів платнею ... з тим, що вони повинні будуть відслужити у призначених місцях не менше 6 років” [12, с. 129, 131-132].

Деякими земствами планувалося створення спеціалізованих навчальних закладів або

відділень при діючих середніх навчальних закладах для підготовки сільських вчителів. У доповіді Полтавському ГЗЗ про стан народної освіти ще 1866 року наголошувалося: “Для того, щоб створити клас вчителів, необхідно запровадження... педагогічних класів або семінарій” [28, с. 1045]. Так, Золотоноська повітова земська комісія з питань народної освіти запропонувала створити “питомник “Надія”, планований як “розсадник придатних вчителів”. Як говорилося у доповіді комісії, “на кошти, виділені на освіту, вона вважає корисним для народної освіти запровадити у місті Золотоноша коштом земства питомник з назвою його “Надія”... Питомник цей прийматиме до 30 вихованців тих, котрі з волосних училищ... будуть, по засвідченні училищного начальства, у навчанні та поведінці визнані найдостойнішими до вступу у питомник “Надія” для закінчення курсу у Золотоноському повітовому училищі зі згодою на це батьків... Усі такі кандидати піддаються попередньому випробуванню у повітовому училищі для вступу у питомник “Надія”... У цьому питомнику дається земським коштом 30 вихованцям приміщення, одяг, харчування, навчальні посібники та нагляд. З цього питомника вихованці для слухання лекцій будуть ходити до повітового училища. По закінченні курсу наук вони будуть придатними для обіймання посади вчителів у приходських школах, котрі тепер мають у цьому крайню потребу... Такі вихованці повинні прослужити не менше 3-х років” [6, с. 18, 101-103]. Хорольським ПЗЗ планувалося “запровадження при Хорольському повітовому училищі педагогічного класу, для приготування початкових народних вчителів”, що було підтримано й Хорольською училищною радою, яка зазначила, що “визнаючи всю необхідність, для більш успішного перебігу народної освіти в початкових училищах повіту, вважає вельми корисним відкрити, у вигляді досліду, на два роки, з 15 серпня 1871 року, при Хорольському повітовому училищі, педагогічний клас для приготування початкових народних вчителів” [16, с. 50-51]. Глухівським ПЗЗ 1867 року планувалося створити педагогічні курси при двокласному Глухівському училищі [27, с. 43]. Зрештою, усім земцям стало очевидно, що “без запровадження закладу для підготовки народних вчителів усі витрати, здійснювані земством на освіту сільського населення, залишаться малопродуктивними, якщо не зовсім непродуктивними” [28, с. 1067].

Практика надання земських стипендій для навчання у вже існуючих середніх навчальних закладах з майбутнім відпрацюванням на посадах сільських вчителів стала досить розповсюд-

женою, що підтверджує цілий ряд постанов різних земств. Хорольська ПЗУ доповідала: “Помічаючи нестачу викладачів, училищна рада визнала корисним запровадити при Хорольському повітовому училищі три стипендії по 60 крб. на рік кожна, і запросити бажаючих поступити у народні вчителі, переважно з місцевих жителів, що закінчили курс наук у повітовому училищі, для практичного приготування до викладання” [13, с. 41-42]. Вовчанське ПЗЗ “доручило управі оголосити селянським громадам, що кращі вихованці повітового училища з селян будуть відправлені земським коштом до Харківського педагогічного училища, але з тією умовою, що по закінченні курсу ці земські стипендіати зобов’язані прослужити земству 6 років за винагороду” [20, с. 30]. Глухівське ПЗЗ для забезпечення шкіл учителями на 10 років встановило п’ять стипендій по 60 крб., з тим, щоб стипендіати після закінчення Глухівської прогімназії прослужили певне число років вчителями народних училищ [27, с. 8]. Куп’янське ПЗЗ 1879 р. запровадило 9 стипендій для учнів учительської семінарії [9, с. 111]. Полтавське ГЗЗ запропонувало повітовим земствам долучитися до створення в Полтаві земської педагогічної семінарії. Більшість повітових земств висловили згоду, а Кременчуцьке ПЗЗ “для якомога швидшого збільшення числа вчителів” вирішило “призначити від повіту кілька стипендіатів зверх тих вихованців, котрі будуть утримуватися коштом губернського земства” [8, с. 127-128]. В Чернігові існувала учительська семінарія, що утримувалася губернським коштом, в якій навчалися земські стипендіати: “Повітові земства, бажаючі мати стипендіатів, беруть на себе зобов’язання забезпечити їх платнею, що належить званню вчителя, і беруть на себе витрати з доставки їх на навчання до семінарії та на зворотній шлях”. Випускники мали прослужити в земстві три роки або повернути витрачені на них кошти - 80 крб. на рік [27, с. 13].

Однак надання стипендій з майбутнім відпрацюванням не завжди приносило бажані наслідки. Костянтиноградська ПЗУ вказувала, що за 1871-76 рр. було витрачено 6500 крб. на утримання земських стипендіатів, та усього лише 7 чоловік закінчили семінарію, і у більшості земців були сумніви, чи буде з них яка-небудь користь, тому зрештою було висунуто пропозицію відмовитися від утримання земських стипендіатів, бо “хороших і здібних вчителів достатньо, аби лише була задовільною винагорода”. Тому виділення коштів на утримання земських стипендіатів вирішили припинити [7, с. 135-136]. Бувало, що бажаючих нав-

чатися за рахунок земських стипендій взагалі не знаходилося. Так, наприклад, у Хорольському повіті “училищна рада, маючи постійно на увазі той малоуспішний стан педагогічної і дидактичної підготовки більшості наставників училищ Хорольського повіту, пропонувала влаштувати при повітовому училищі три стипендії для кандидатів у наставники сільських шкіл, для чого і запрошені були деякі з вихованців, що закінчили курс наук у Хорольському повітовому училищі, до вступу стипендіатами, з зобов’язанням прослужити у сільських школах наставниками не менше 3-х років, але до справжнього часу бажаючих скористатися цими стипендіями не виявилось. Причина цьому – невизначеність існування самих училищ, що можуть бути закриті за першим бажанням громади або особи, і ще більш – невизначеність забезпечення вступаючих в посаду вчителів” 1868. [14, с. 108-109]. У Глухівському земстві 1875 року, незважаючи на те, що стипендії для тих, хто хотів би опанувати професію вчителя, збільшили до 100 крб. на рік, змушені були констатувати, що “і на цей рік бажаючих навчатися немає” [27, с. 34].

Не тільки відсутність належним чином підготованих викладачів стояла на перешкоді правильній організації початкових народних училищ. Низькі розміри оплати вчительської праці також були відчутною перешкодою в забезпеченні кадрами сільської школи. Так, Богодухівська ПЗУ доповідала: “У Малописарівське (училище – О.Р.) буде призначено одного з стипендіатів Харківського губернського земства, що закінчить курс у Білгородській учительській семінарії, якщо лише він погодиться на визначене там утримання 100 крб. на рік” [5, с. 5]. У доповідній записці Херсонському ПЗЗ говорилося: “Безвідрадне матеріальне становище його (тобто, вчителя – О.Р.)... Утримання вчителю призначається майже повсюдно злиденне, яке недостатньо забезпечує денний його прожиток. Платня ця встановлюється громадськими приговорами... переміни приговорів, за котрими визначається вчителю злиденна платня, на нові кращі, вкрай рідкісні; частіше буває навпаки” [4, с. 2-3]. В Ізюмському повіті “Богородичанська школа закрита в 1877 році з тієї причини, що училищна рада запропонувала громаді додати вчителю плату замість 80 крб. до 150 крб.”, і громада взагалі відмовилася від утримання школи [3, с. 5-6]. Як зазначалося Ізюмською ПЗУ у доповіді про народну освіту, “селянські громади, не маючи засобів на її утримання, керуються у цьому старими, давно віджилими поняттями. Зводячи в принцип у справі освіти дешевизну, селяни, не

дивлячись на те, що лише той наставник може бути корисним для школи, котрий спеціально для цієї справи підготований, що самий уряд не допускає до навчання осіб, що не мають встановленого законом права, селянські громади у більшості випадків залишаються невдоволеними недопущенням до навчання своїх дітей відставних солдат, малограмотних селян і взагалі осіб, що не відповідають цьому призначенню. Втім, таке невдоволення цілком зрозуміле: особі, що має право на викладання, потрібно надати засоби, які б винагороджували його за працю, хоча б від 250 до 300 крб. на рік, і якби училищна рада додавала вдвічі більше (очевидно, порівняно з існуючими розмірами платні – О.Р.) із сум земства, то й така винагорода навряд чи дала б можливість залучати у сільську школу осіб, що потрудилися достатньо для отримання права на навчання, і які за свою працю в перспективі змушені терпіти нужду і всякі нестатки” [23, с. 135-136].

Деякі земства намагалися боротися з подібним явищем економічними методами. Так, постановою Вовчанського ПЗЗ 1868 р. було визначено надавати матеріальну допомогу тільки тим школам, учителі яких будуть призначені училищною радою, оскільки “вчителі, які запрошуються сільськими громадами, не приносять ніякої користі” [20, с. 30]. Однак проблема полягала не тільки у небажанні селян виділяти кошти на освіту дітей, а й у відсутності таких коштів. Так, Костянтинградська ПЗУ зазначала: “Якщо є погані сільські школи, то... тому, що сільська громада не має коштів платити пристойну платню вчителю... Три школи минулого року було закрито не тому, що громади визнали їх непотрібними, а тому, що з мізерних коштів своїх вони не могли призначити хорошої платні вчителям” [7, с. 134]. У попередньому ж році У 1875 р. закрито 4 училища через відсутність учителів внаслідок призначення малої вчительської платні – 60-40 крб. [24, с. 186]. Низька платня тягнула за собою зниження якості роботи навіть підготованих викладачів: як зазначалося Глухівським земством, “у 1872 році вчителі не дуже старалися, будучи впевнені, що за 90-100 крб. на рік земство не знайде вчителів” [27, с. 20]. Ізюмському ПЗЗ доповідали, що “безвихідне матеріальне їх (сільських вчителів – О.Р.) становище, частково ж непосильна праця ведуть до втрати енергії і повного охолодження до власної професії” [3, с. 43]. Земці усвідомлювали мізерність вчительської платні, що автоматично тягло за собою проблеми із забезпеченістю навіть незначної кількості шкіл викладацькими кадрами належної кваліфікації, і наполягали на тому,

щоб громади призначали вчителям більше утримання. Однак на початку своєї діяльності земства були змушені фінансувати освіту фактично за залишковим принципом і не мали можливості відмовитися від фінансової участі сільських громад в утриманні шкіл. А відтак земства не могли суттєво впливати на збільшення вчительської платні до більш-менш задовільних розмірів доти, доки керівним принципом не стало утримання вчителів виключно земськими коштами, хоча сама ідея висловлювалася деякими земствами вже на початку їх діяльності, як це пропонувалося гласними Полтавського ГЗЗ [28, с. 1043].

Не сприяли затриманню добрих фахівців на вчительських посадах і загальні умови роботи сільського вчителя: як зазначалося у виступі гласного Пирятинського ПЗЗ Стороженка, це “стається почасти від поганих приміщень самих шкіл, куди іноді погодився б поступити і на теперішню платню порядний вчитель, але часто буває позбавлений цієї можливості, як через відсутність для нього скільки-небудь зручного приміщення, так і через неможливість успішно займатися з учнями через холод і сирість шкіл, тісноту приміщень у класі” [11, с. 55]. Картину сумного повсякденного вчительського побуту змальовував член Катеринославської училищної ради від земства Залюбовський: “Для вчителя у класі меблі: стілець-дерев’яшка та простий портерний столик, а іноді й того немає... Для квартири вчителя спеціальних меблів немає, і тому стілець-дерев’яшка та столик після класу переноситься до вчителя; власних меблів у нього – усього лише розхитане старе ліжечко. Пілюки всюди вдосталь: ні підстилки на підлозі, ні килимка... Трапляється, що та половина училищного будинку, де живе вчитель, перегороджена тонесенькими дошками на дві кімнати, з яких у першій живе сторож з дружиною, а за перегородкою вчитель... розмови ведуться подружжям на весь голос, не дивлячись на те, що за перегородкою вчитель, можливо, читає, займається чи хоча б просто відпочиває” [29, с. 155-156]. Власне професійна діяльність також вимагала від педагогів чималої витримки та моральних зусиль: певні труднощі в роботі сільського вчителя становили “малолітній вік (8-10 років) дітей, що вступають до шкіл, їх крайня нерозвиненість і цілковита невідповідність не лише до навчання, але навіть до уважного вислуховування вчителя і навіть до вміння сидіти у школі. Вчителю доводиться починати свої педагогічні подвиги... із зовнішнього обробітку якоїсь грубої, але живої і часто характерної істоти... І за таку роботу не бачить сільський вчитель нічого попереду, окрім

убогі старості, нічим не забезпеченої” [29, с. 154].

Нерідко і ставлення з боку селян до вчителів було не дуже ввічливим: “Селянські громади вважають вчителя своїм батраком, наймитом, над яким вони можуть чинити суд і розправу, педагогічну діяльність якого вони можуть контролювати. Громада с. Миколаївки вимагала вчителя на схід для надання пояснень з приводу скарг на нього з боку сторожихи, жінки нетверезої і зараженої сифілісом. Видалення її вимагав від громади вчитель, і ось привід для зіткнення” [29, с. 161]. Відзначалися випадки “виморожування учителів із школи” (тобто, не опалювали шкільних приміщень – О.Р.) з приводу неприйняття дітей у школу через нестачу місць або через видалення зі школи ледачих та зіпсутих [18, с. 28]. Як підсумовувалося Херсонською ГЗУ, “місцеві сільські власті... не могли позбавитися від погляду на вчителя як на людину зайву, навіть як на прислугу, а іноді як на перешкоду їхньому свавіллю... Будучи, іноді мимоволі, гальмом у свавіллі сільського старшини чи писаря, як особа, що обмежує таке свавілля своєю грамотністю і освітою, вчитель ставав для подібних властей осоружним, від якого ці власті вміють позбавитися багатьма способами” [25, с. 647, 657].

Виходячи з вищевикладеного, земці у своїх заходах з вирішення кадрового питання орієнтувалися на забезпечення вчителів більш-менш достатньою платнею та підпорядкування викладачів виключно земству, щоб позбавити їх залежності від сільських урядовців та громади. Як вважав член Хорольської училищної ради від земства, для “більш успішного розвитку народної освіти... асигновану земством суму на розвиток шкіл у повіті, не ділячи її на дрібні частини для допомоги усім школам, застосувати в більш значних розмірах лише для деяких вже існуючих училищ для покращення особового складу їх наставників, з умовою безпосередньої залежності від земської управи і училищної ради стосовно призначення і звільнення викладачів” [16, с. 87].

Засобом, який, на думку земців, мав би дещо знизити гостроту питання щодо вчительської платні і стосунків з сільськими громадами, був становий підхід при кадровому питанні. Сутність його полягала в тому, що земства намагалися залучати до вчительської роботи вихідців із села: цей принцип тривалий час залишався керівним для земської кадрової політики на терені народної освіти. Так, стосовно Чернігівської учительської семінарії прямо зазначалося, що “статут семінарії головним чином має на увазі готувати в діячі народної

освіти осіб переважно з сільського населення, тобто таких, котрі більше за інших знайомі з моральними та економічними сторонами наших селян і більше за інших здатні передати своїм учням легкий спосіб розуміння їхнього навчання” [27, с. 14]. При проектуванні земської учительської семінарії у Катеринославській губернії особливо наголошувалося, “щоб учительські семінарії, що готують сільських вчителів, влаштувалися б переважно не в містах, а в селах, і відрізнялися б такою обстановкою справи, котра не відчувала б своїх вихованців від сільського життя” [26, с. 26]. Як вказувалося Харківським ПЗЗ, “хоча земство вживає усіляких заходів, щоб шкільними учителями були переважно особи з середовища місцевого сільського населення”, але “досягнення цієї мети не може бути так скоро задоволено” [12, с. 127-128]. Далеко не завжди представники селянського стану виявляли бажання до отримання вчительської професії. Як повідомлялося Вовчанським земством, “з 1873/74 у Вовчанську існує учительська семінарія. За 14 років її закінчили 58 чоловік селянського стану (зі 193 випускників)” [20, с. 34]. Тому значну частину вчительських посад обіймали вихідці з інших станів. Проте головна вимога – отримання фахової освіти – залишалася головною для вчителів земських початкових народних училищ.

Висновки. Земства, прийнявши на себе обов’язок піклуватися про освіту сільського населення, зіштовхнулися з цілим рядом причин, що перешкоджали її нормальному розвитку. Найсуттєвішою з них була відсутність фахово підготованих учителів. Дуже невелика чисельність належним чином підготованих викладацьких кадрів, відсутність спеціалізованих навчальних закладів для їх підготовки, малопридатні умови роботи, низька заробітна плата сільського вчителя робили справу організації освіти селян вельми проблематичною. З метою створення прийнятних умов праці для сільських вчителів земства докладали зусиль для можливого підвищення учительської платні, забезпечення пристойних умов проживання та звільнення вчителів від принизливої залежності від сільських властей. Будучи обмеженими в коштах, земці не мали можливості зробити посаду вчителя матеріально привабливою. Тому вони намагалися вийти з становища шляхом підготовки викладачів сільських шкіл власними силами, використовуючи наявну науково-педагогічну базу: готували майбутніх сільських вчителів при навчальних закладах, що діяли в повітових центрах. Головний акцент робився на тому, щоб комплектувати штат майбутніх викладачів народних училищ вихідцями з се-

лянського стану, для яких було б знайомим і близьким те соціальне середовище, у якому їм довелось б працювати, і які були б звичними до сільського побуту. Усвідомлюючи відсутність у можливих претендентів коштів на навчання, земства надавали їм стипендії за умови майбутнього обов’язкового відпрацювання. Як розуміли самі земці, це могло дати лише короткотерміновий ефект і не дозволяло остаточно вирішити проблему. Тому в подальшому земствами планувалося відкриття педагогічних класів, учительських семінарій та інших способів підготовки кваліфікованих викладацьких кадрів. Таким чином, земства правильно визначили основні принципи кадрової політики у галузі народної освіти, забезпечили задовільний викладацький склад земських народних училищ у початковий період функціонування земств та проявляли ініціативу щодо створення спеціалізованих навчальних закладів для фахової підготовки вчителів сільських шкіл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет: в 4-х томах. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с.
2. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні: (1864-1914): автореф. дис. ... кан. іст. наук: спеціальність 07.00.01/ Гуз А. М. – Київ, 1997. – 24 с.
3. Доклад редакционной комиссии о состоянии народных школ в Изюмском уезде и о мерах к их преобразованию, представленный Изюмскому очередному земскому собранию, бывшему в сентябре 1879 г. – Изюм: Тип. Б.Н. Нутиса, 1880. – 48 с.
4. Доклады Херсонской уездной земской управы уездному земскому собранию Херсонского уезда созыва 1870 г. – Херсон: Тип. Ващенко, 1871. – 4, 45, 59 с.
5. Журналы Богодуховского уездного земского собрания, бывшего в 1871 году и в январе 1872 года, и отчет местной уездной земской управы с 1 января по 1 августа 1872 г., а также проекты смет и раскладок, составленные управою на будущий 1873 г., с приложениями. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1872. – 69, 72, 76, 142 с.
6. Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 г. – К.: Тип. Федорова, 1867. – 126, 54, 19 с.
7. Журналы и отчеты XII-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1876 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1876. – 200, X с.

8. Журналы Кременчугского очередного уездного земского собрания третьей сессии 1867 г. – Кременчуг: Тип. Гиппенмейера, 1867. – 173 с.
9. Журналы очередного Купянского уездного земского собрания. С 12-го по 17-е сентября 1879 г. – Харьков: Типо-литография окружного штаба., 1880. – 135 с.
10. Журнал VII -го очередного Пирятинского уездного земского собрания 1871 г. – Полтава: В тип. Пигуренко, 1871. – 232 с.
11. Журналы Пирятинского уездного земского собрания XVIII очередного созыва 1882 г. и приложения к ним. – Полтава: Тип. Полтавского губ. правл., 1884. - 239 с.
12. Журнал очередного земского собрания Харьковского уезда 1869. – Харьков: Университетская тип., 1869. – 382 с.
13. Журналы Хорольского уездного очередного земского собрания. Третьего созыва. – Полтава: В тип. бр. Пигуренко, 1867. – 116 с.
14. Журналы заседаний 1-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия, с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава: Тип. бр. Пигуренко, 1868. – 109 с.
15. Журналы 6-го очередного Хорольского уездного земского собрания 1870 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 92 с.
16. Журналы Хорольского уездного земского собрания чрезвычайных заседаний 15-го и 16-го сентября 1870 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1873. – 53 с.
17. Журналы заседаний 1-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава, 1868. – 109 с.
18. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 3. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1906. – 276 с.
19. Кравченко Т.М. “Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX - на початку XX століття”: автореф. дис. ... кан. іст. наук: спеціальність 07.00.01/ Кравченко Т.М. – Харків, 1999. – 18 с.
20. Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Тип. при земстве, 1891. – 212 с.
21. Краткий очерк деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 50 лет. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1914. – 37 с.
22. Мартинова І. С. “Розвиток середньої освіти на Харківщині в другій половині XIX - на початку XX століття”: автореф. дис. ... кан. іст. наук: спеціальність 07.00.01/ Мартинова І.С. – Харків, 2005. – 15 с.
23. Отчет Изюмской уездной земской управы за 1875 г. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1876. – 153 с.
24. Отчет Константиноградской уездной земской управы Константиноградскому уездному земскому собранию за 1875 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1876. - 373, III с., 1 л табл.
25. Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон: Тип. Ващенко, 1875. – 733 с.
26. Пятнадцатое очередное Екатеринославское уездное земское собрание. С 27-го сентября по 6-е октября 1880 года. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1881. – 181, VII с.
27. Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865-1895 гг. – Чернигов: Тип. Дворкина, 1899. – 421 с.
28. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г.). Вып. 2. – Полтава: Тип. Пазенко, 1886. – XIV, 771-1686, XXXV с.
29. Чрезвычайное и четырнадцатое очередное Екатеринославские уездные земские собрания. 22-го января и 15-24 сентября 1879 года. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – 185, VII с.